

POSTULAT INTEGRALNEJ OCHRONY RÓŻNORODNOŚCI BIOKULTUROWEJ¹

Call for integral protection of biocultural diversity

Streszczenie

Współczesny kryzys ekologiczny skłania do podejmowania badań i działań, które zapewnią trwały rozwój ludzkości. Chodzi bowiem o to, by zaspokajając potrzeby obecnego pokolenia, respektować potrzeby przyszłych pokoleń i możliwości przyrody. Prace nad koncepcją rozwoju, która pozwoli zrealizować to zadanie, trwają od kilku dekad. W ich wyniku powstała idea zrównoważonego rozwoju, która wciąż ewoluuje. Przy obecnym stanie wiedzy ważne wydaje się uwzględnienie w niej ochrony różnorodności biokulturowej. Badania jednoznacznie bowiem potwierdzają wpływ na rozwój wzajemnie ze sobą powiązanych różnorodności: biologicznej, kulturowej i językowej. Artykuł ten stawia sobie za cel ukazanie potrzeby włączenia różnorodności biokulturowej do idei zrównoważonego rozwoju oraz wskazanie na konieczność łącznej troski o różnorodność ziemskiego dziedzictwa, gdyż tylko integralna troska o wszystkie rodzaje różnorodności daje nadzieję na ochronę każdej z nich z osobna i zwiększa szanse na zbudowanie zrównoważonego świata.

Słowa kluczowe: różnorodność biokulturowa, bioróżnorodność, różnorodność kulturowa, różnorodność lingwistyczna, różnorodność językowa, zrównoważony rozwój

Abstract

The contemporary ecological crisis compels us to undertake research and adopt measures that will ensure the sustainable development of humanity. The main point here is that while satisfying the needs of current generations, it is necessary to respect the needs of future generations as well as nature's capabilities. Works on a concept of development that would allow this task to be accomplished have been carried out for the last several decades. They resulted in the formulation of the still-evolving idea of sustainable development. With the current state of knowledge, it seems vital that this idea should comprise protection of biocultural diversity since, as clearly evidenced by the research conducted, the interrelated biological, cultural and linguistic diversity affects development. This article aims at highlighting the necessity of incorporating biocultural diversity into the idea of sustainable development and it points out the need for integral concern for the diversity of Earth's heritage. Only integral care of all types of diversity gives hope for the protection of each of them and increases the chances of building a sustainable world.

Keywords: biocultural diversity, biodiversity, cultural diversity, linguistic diversity, sustainable development

Wprowadzenie

Wraz z dostrzeżeniem zagrożeń będących konsekwencją współczesnego kryzysu ekologicznego podjęto liczne badania nad relacją człowieka do otaczającego go świata. Jednym z największych osiągnięć w tym zakresie

¹ Opracowanie to jest nieco rozszerzoną wersją artykułu, który ukazał się pierwotnie w j. angielskim w czasopiśmie „Problems of Sustainable Development” 2017, 12(2): 37-45.

było wypracowanie idei zrównoważonego rozwoju, która ma wyznaczać właściwy sposób obecności człowieka w świecie. Od kilku dekad idea zrównoważonego rozwoju jest przedmiotem dogłębnej refleksji uczonych, polityków i aktywistów ekologicznych. Refleksja ta prowadzi do coraz bardziej dogłębnego rozpoznawania pojawiających się zagrożeń i wypracowywania coraz subtelniejszych sposobów ich zażegnania. W konsekwencji prowadzonych badań idea zrównoważonego rozwoju nieustannie ewoluuje, uwzględniając coraz to nowe perspektywy refleksji nad kryzysem środowiskowym. Wydaje się, że na obecnym etapie badań niezbędne jest powiązanie idei zrównoważonego rozwoju z różnorodnością biokulturową. Daje to bowiem nadzieję na wypracowanie bardziej przyjaznych relacji człowieka w stosunku do środowiska oraz skuteczniejszych sposobów przezwyciężania kryzysu środowiskowego.

Doniosłość różnorodności biokulturowej (ang. *biocultural diversity*) dostrzeżono już w latach 80. XX w. Jedną z pierwszych międzynarodowych inicjatyw zmierzających do łącznej ochrony zagrożonych gatunków i zagrożonych kultur podjął First International Congress of Ethnobiology (1988). Zebrani wówczas uczeni, działacze ekologiczni i przedstawiciele zagrożonych kultur wspólnie wystosowali *Declaration of Belém*, w której wezwali do podjęcia konkretnych i natychmiastowych działań na rzecz ochrony kulturowego i biologicznego dziedzictwa naszej planety (FICE 1988).

Od tego czasu zainteresowanie ochroną różnorodności ujmowanej jako łączna troska o zachowanie bogactwa gatunków i kultur stale rośnie. Potwierdzają to badania, które wskazują na powiązanie różnorodności językowej, kulturowej i biologicznej oraz na podobne wyzwania, przed jakimi stają współcześnie wszystkie te różnorodności. Dobrą ilustracją stale rosnącego zainteresowania oraz popularyzacji integralnej troski o różnorodność naszej planety jest dokument wydany przez UNEP w 2007 r. W rozdziale poświęconym bioróżnorodności wyraźnie wskazuje się na powiązanie różnorodności biologicznej i kulturowej. Bioróżnorodność obejmuje więcej niż tylko różnice w wyglądzie i budowie. Obejmuje ona różnorodność obfitości, rozmieszczenia i zachowań, włączając w to wzajemne relacje pomiędzy poszczególnymi elementami różnorodności biologicznej. Bioróżnorodność obejmuje także różnorodność ludzkich kultur, która podlega wpływom tych samych czynników, co różnorodność biologiczna, a które mają wpływ na różnorodność genów, innych gatunków i ekosystemów (Ash 2007: 160).

Wydaje się, że Luisa Maffi była pierwszą osobą, która wyraźnie zdefiniowała różnorodność biokulturową, określając ją jako „różnorodność życia we wszystkich jego manifestacjach: biologicznej, kulturowej i językowej – które są wzajemnie powiązane (i prawdopodobnie koewoluowały) w ramach złożonego socjo-ekologicznego systemu przystosowawczego” (Maffi 2007: 269).

Maffi wskazała na trzy ważne charakterystyki różnorodności biokulturowej:

- Różnorodność życia składa się nie tylko z różnorodności roślin i gatunków zwierzęcych, habitatów i ekosystemów znajdujących się na naszej planecie, składa się ona także z różnorodności ludzkich kultur i języków.
- Te różnorodności nie istnieją w oddzielnych, równoległych rzeczywistościach, ale są raczej różnymi manifestacjami jednej złożonej całości.
- Powiązania pomiędzy tymi różnorodnościami rozwijały się z czasem poprzez narastające globalne efekty wzajemnych przystosowań (prawdopodobnie koewoluowały) pomiędzy ludźmi i środowiskiem na poziomie lokalnym (Maffi, Woodley 2010: 5-6).
- Tak rozumiana różnorodność biokulturowa tworzy zespół wartości, które motywują do podejmowania inicjatyw na rzecz ochrony zarówno zagrożonych gatunków flory i fauny, jak i zagrożonych kultur.

Celem tego opracowania jest wskazanie na konieczność łącznej troski o zachowanie różnorodności biologicznej, kulturowej i językowej oraz ich uwzględnienie w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Wiele wskazuje bowiem na to, że różnorodność biologiczna, kulturowa i językowa bezpośrednio lub przynajmniej pośrednio na siebie oddziałują, wzajemnie się warunkują i wspólnie tworzą podstawę rozwoju naszej cywilizacji. Budowa prawdziwie zrównoważonego świata musi więc je uwzględniać. Tylko ochrona szeroko rozumianego dziedzictwa naszej planety daje nadzieję na optymistyczne prognozy dla różnorodnych form ziemskiego życia, we wszystkich jego przejawach.

Różnorodność ziemskiego dziedzictwa

Dziedzictwo naszej planety przejawia się w niezwyklej różnorodności form przyrody nieożywionej i ożywionej. Szczególnie zaś miejsce zajmuje w nim człowiek z całą jego wyjątkowością, która ujawnia się m.in. w zdolności tworzenia kultury. Podejmując analizę różnorodności ziemskiego dziedzictwa, można zatem wskazać trzy zasadnicze kategorie: różnorodność biologiczną, różnorodność kulturową i różnorodność językową.

Różnorodność biologiczna

Po raz pierwszy w literaturze naukowej terminu „różnorodność biologiczna” (ang. *biological diversity*) użyto na początku lat 80. XX w. Zwykle różnorodność biologiczną określa się jako „różnorodność życia na Ziemi, które obejmuje wszystkie organizmy, gatunki i populacje; genetyczną ich odmienność oraz złożone skupiska ich społeczności i ekosystemów” (UNEP 2015: 9; UN 2016d: 3).

Przedstawiona w dokumentach UNEP definicja bioróżnorodności wskazuje na trzy ważne elementy:

- Różnorodność gatunków – przedstawia wielkie bogactwo roślin, zwierząt i mikroorganizmów żyjących na naszej planecie.
- Różnorodność ekosystemów – ekosystemy reprezentują dynamiczną złożoność wzajemnie powiązanych populacji roślin, zwierząt, mikroorganizmów oraz środowiska abiotycznego funkcjonujących jako jednolity system.
- Różnorodność genetyczna – materiał genetyczny reprezentuje każdy element roślin, zwierząt, drobnoustrojów lub innych elementów zawierających funkcjonalne jednostki dziedziczności. Różnorodność genetyczna poprawia zdolność przystosowania każdego gatunku do chorób, szkodników lub zmian habitatu. Im niższy jest poziom różnorodności genetycznej danej populacji, tym bardziej jest ona narażona na zmieniające się środowisko lub choroby (UNEP 2015: 9-10).

Do niedawna uważano, że na przestrzeni historii Ziemi żyło 5-50 miliardów gatunków, zaś obecnie żyje ich jedynie ok. 50 milionów. Liczby te wskazują, że ponad 99% gatunków flory i fauny wyginęło na długo przed pojawieniem się człowieka (McKinney 1997: 110-111). W świetle badań z maja 2016 r. statystyka ta wypada jeszcze gorzej – szacuje się bowiem, że Ziemię mogło zamieszkiwać nawet ok. 1 biliona gatunków (NSF 2016).

Analiza danych paleontologicznych wskazuje, że w historii naszej planety miało miejsce pięć wielkich masowych wymierań (ang. „*big five*” *mass extinctions*) oraz wiele pomniejszych wydarzeń, które doprowadziły do wyginięcia tak dużej liczby gatunków (Hallam, Wignall 1997: 1-3). Wraz z pojawieniem się człowieka nastąpiło przyspieszenie utraty bioróżnorodności określane jako wymieranie haloceni (ang. *Holocene extinction*), którego głównym powodem stał się destrukcyjny styl obecności człowieka w środowisku (Kolbert 2014).

Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNEP) w swych publikacjach zwraca uwagę zarówno na niebezpieczeństwa utraty bioróżnorodności, jak i na korzyści wynikające z jej ochrony. Raporty UNEP podkreślają, że krótkoterminowe ekonomiczne i społeczne korzyści wynikające z nieodpowiedzialnego korzystania ze środowiska, którego konsekwencją jest utrata bioróżnorodności, są niewspółmierne z długoterminowymi kosztami, jakie przyjdzie nam w związku z tym ponieść (UNEP 2015: 14; UNEP 2010: 5; Kalinowska 2011).

Ochrona bioróżnorodności stała się więc nagłą koniecznością, przed jaką stanęła dziś ludzkość. Prowadzone badania pokazują, że różnorodność biologiczna nie rozkłada się równomiernie na całej planecie. Przykładowo aż 44% wszystkich gatunków roślin naczyniowych i 35% wszystkich kręgowców żyje na terenie 25 obszarów, które stanowią jedynie 1,4% powierzchni lądów. Skoncentrowanie ochrony na tych obszarach daje więc duże szanse skutecznej ochrony bioróżnorodności (Myers i in. 2000: 853). Prowadzone współcześnie badania pokazują złożoność tego zagadnienia oraz wzajemne powiązania i wielorakie uwarunkowania poszczególnych gatunków i ekosystemów. Uwzględnienie tych powiązań jest koniecznym warunkiem skutecznej ochrony biologicznego bogactwa naszej planety (Sala i in. 2000: 1770-1774).

Różnorodność kulturowa

Refleksję nad różnorodnością kulturową podjęto wraz z uświadomieniem sobie wyzwań, przed jakimi staje dziś kultura. Rozwój technologiczny, liberalizacja handlu i rynku dóbr kultury, a szczególnie rozwój nowych technologii komunikacyjnych stworzyły warunki zarówno do rozwoju różnorodności, jak i unifikacji kulturowej. Trudno obecnie jednoznacznie stwierdzić, jaki będzie ostateczny efekt tego procesu, wiele wskazuje jednak na to, że przeważą unifikacja. Ten kierunek zmian wydają się bowiem wspierać procesy globalizacyjne (Voiskounsky 1998: 113). Zdając sobie sprawę ze współczesnych wyzwań spowodowanych narastającą presją globalnej kultury masowej, ONZ podjęła działania mające na celu ochronę dóbr kulturowych poszczególnych narodów. Ponadto wskazano, że aktywna troska państw o ich rodzimą kulturę wpływa na rozwój ekonomiczny, spójność społeczną i kreatywność jednostek. Podkreślono też, że dóbr kultury nie należy traktować jak dóbr konsumpcyjnych. W celu zwrócenia uwagi na doniosłość różnorodności kulturowej Zgromadzenie Ogólne ONZ ogłosiło lata 1988-1997 Światową Dekadą Rozwoju Kulturalnego (UN 2016e).

Ze względu na potrzebę troski o kulturowe dziedzictwo ludzkości ONZ już w 1945 r. powołała do życia UNESCO. Jedną z ważnych inicjatyw UNESCO mających na celu ochronę różnorodności kulturowej była *World Conference on Education for All* (1990). Wskazano wówczas, że kultura warunkuje skuteczną edukację i potwierdzono doniosłość troski o różnorodność kultur i tożsamość kulturową (Power 2014: 108). Zaś w 1993 r. powołano do życia World Commission on Culture and Development (Cuéllar Commission), której zasadniczym zadaniem było przygotowanie World Report on Culture and Development oraz „wypracowanie (...) propozycji zarówno natychmiastowych, jak i długoterminowych działań wspierających potrzeby kultury w kontekście rozwoju” (UNESCO 1993: 1). W raporcie tym wskazano, że „wiele niepowodzeń i katastrof rozwoju ma swe przyczyny w nieadekwatnym rozpoznaniu złożoności kulturowej i etnicznej” (WCCD 1996: 19-20).

Kolejną ważną inicjatywą na rzecz ochrony różnorodności kulturowej była *Międzyrządowa konferencja UNESCO nt. polityk kulturalnych na rzecz rozwoju*, podczas której podkreślono ścisły związek pomiędzy poszanowaniem kultur i rozwojem (Sztokholm 1998). Zaangażowanie ONZ na rzecz ochrony różnorodności kulturowej zaowocowało przyjęciem w 2001 r. *Powszechnej Deklaracji UNESCO o Różnorodności Kulturowej*, która także zwraca uwagę na związki łączące różnorodność kulturową z rozwojem. Celem tej deklaracji było przygotowanie dyskusji nad rozwojem podczas Światowego Szczytu Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu. Kolejnym ważnym dokumentem na temat różnorodności kulturowej jest przyjęta w 2005 r. *Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego*. Konwencja ta podkreśla, że „różnorodność kulturowa przejawia się nie tylko w zróżnicowanych formach, poprzez które wyraża się, wzbogaca i jest przekazywane, dzięki różnorodności form wyrazu kulturowego, dziedzictwo kulturowe ludzkości, ale także w różnych postaciach twórczości artystycznej, wytwarzania, rozpowszechniania, dystrybucji form wyrazu kulturowego i korzystania z nich, niezależnie od stosowanych środków i technik” (UNESCO 2005: 4).

Podsumowaniem działań ONZ na rzecz ochrony różnorodności kulturowej jest raport *UNESCO and the Question of Cultural Diversity 1946-2007. Review and Strategies* (UNESCO 2007). Zaś jednym z ostatnich ważnych dokonań UNESCO na polu ochrony różnorodności kulturowej jest raport *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*. Raport ten uwzględnia ostatni światowy kryzys ekonomiczny i w jego perspektywie zarówno wskazuje na pokusę redukcji wydatków na kulturę, jak i podkreśla ważność kultury dla podtrzymania rozwoju (UNESCO 2009: V).

Różnorodność językowa

Podobnie jak miało to miejsce w przypadku różnorodności biologicznej i kulturowej, z czasem zdano sobie sprawę z zanikania różnorodności językowej. Dla opisanego zjawiska stworzono Index of Linguistic Diversity (ILD), który pozwala w wymierny sposób ocenić zanikanie różnorodności językowej. Indeks ten nawiązuje do koncepcji bioróżnorodności. Bogactwo językowe może być pojmowane analogicznie do bogactwa gatunkowego – liczby gatunków żyjących na określonym obszarze. Ważnym wskaźnikiem bogactwa językowego jest także równomierność, która wyraża się w liczbie i rozmieszczeniu osób mówiących danym

językiem w stosunku do osób zamieszkujących dany region, a mówiących innymi językami. Przykładowo gdy mamy do czynienia z dwoma regionami i w każdym z nich występuje po dziesięć społeczności mówiących swoim własnym językiem, to bogactwo językowe obu regionów jest takie samo. Jednak region, w którym każdym z języków mówi po 10% ludności zamieszkującej ten teren, cechuje się większą równomiernością niż region, w którym 91% zamieszkujących go osób mówi jednym językiem, a pozostałymi dziewięcioma językami mówi zaledwie 1% populacji (Harmon, Loh 2010: 100).

Bogactwo języków, którymi posługują się ludzie, nie rozkłada się równomiernie. Są regiony świata, w których występuje wiele języków, są zaś i takie regiony, w których używa się ich niewielu lub nawet tylko jednego (Greenberg 1956: 109). Według danych z 2016 r. różnorodność używanych języków w poszczególnych regionach świata przedstawia się następująco: Europa – 287; obie Ameryki łącznie – 1062; region Pacyfiku – 1313; Afryka – 2139; Azja – 2296. Liczba współcześnie używanych języków w poszczególnych państwach jest także bardzo zróżnicowana. W jedenastu krajach liczba ta przekracza 200 języków (Demokratyczna Republika Konga – 212; Brazylia – 228; Australia – 260; Kamerun – 280; Meksyk – 290; Chiny – 301; USA – 430; Indie – 453). Zaś w trzech państwach liczba ta przekracza 500 (Nigeria – 527; Indonezja – 709; Papua Nowa Gwinea – 840). Do krajów o populacji przekraczającej milion mieszkańców, które cechują się najniższą różnorodnością językową, należą: Burundi i Haiti po cztery języki, El Salvador – trzy i Korea Północna – jeden (Lewis i in. 2016).

Szacuje się, że w 2005 r. używano na świecie 7299 języków. Jednak podobnie jak w przypadku różnorodności biologicznej i kulturowej różnorodność językowa systematycznie maleje. W latach 1970-2005 liczba używanych na świecie języków zmalała o 20%. Niepokojące jest także rosnące tempo zanikania języków. W latach 70. spadek różnorodności językowej notowano na poziomie 0,3% na rok, obecnie spadek ten przekroczył 1% (Harmon, Loh 2010: 110).

Integralny charakter różnorodności ziemskiego dziedzictwa

Od dawna zdawano sobie sprawę z wzajemnych powiązań kultury i natury. Przyczyniło się to do powstania wielu koncepcji ukazujących charakter tych powiązań. Istnieje dziś powszechna zgoda co do samego faktu, że kultura i środowisko przyrodnicze wzajemnie na siebie oddziałują, choć natura tych oddziaływań jest przedmiotem wciąż trwającej dyskusji. Aktualne badania nad różnorodnością biokulturową pozwalają jednak stwierdzić, że różnorodność biologiczna, kulturowa i językowa są ze sobą powiązane, wzajemnie się warunkują i stanowią integralną całość, w której przejawia się różnorodność naszej planety. Potwierdzają to najnowsze badania przywołane w dokumentach UNEP – „różnorodność kulturowa i różnorodność biologiczna są ściśle ze sobą powiązane. Jeśli tracimy jedną, ryzykujemy utratę drugiej. Różnorodność społeczności, kultur i języków, która rozwinęła się na przestrzeni historii ludzkości, jest ściśle powiązana z różnorodnością biologiczną i jej wykorzystywaniem” (UNEP 2010: 5).

Współcześnie coraz lepiej zdajemy sobie sprawę z tego, że różnorodność życia przejawia się zarówno w różnorodności biologicznej poprzez liczne formy organizmów żywych, jak i w różnorodności kulturowej poprzez rozmaite koncepcje ludzkich wierzeń, systemów wartości i obrazów świata. Kulturę i naturę łączą liczne zależności. Wiele wskazuje na to, że środowisko przyrodnicze stwarza warunki do zachodzenia procesów kulturowych i powstawania systemów ludzkich wierzeń. W konsekwencji środowisko jest swego rodzaju archiwum dokumentującym kulturowe aktywności człowieka na przestrzeni historii (Pretty i in. 2009: 101-102).

O silnym związku kultury i natury świadczy też podobieństwo zagrożeń, przed jakimi stają współcześnie obie te rzeczywistości. Podobne są także skutki tych niebezpieczeństw, które obserwujemy zarówno na płaszczyźnie przyrodniczej, jak i kulturowej (Pretty i in. 2009: 104-105). Powiązania między różnorodnością kulturową i biologiczną można też zaobserwować w odmiennym sposobie ujmowania świata przez różne społeczności ludzkie. Koncepcja świata jest bowiem w znacznym stopniu uzależniona od kultury dominującej w danej społeczności, używanego języka oraz poziomu cywilizacyjnego. Wydaje się, że będący wytworem kultury sposób postrzegania człowieka jako współzależnego elementu przyrody lub uznawanie go za istotę odrębną od przyrody, a nawet dominującą nad przyrodą, istotnie wpływa na kształt relacji człowieka do środowiska (Harmon 2002).

O ścisłym związku łączącym świat przyrody i świat kultury świadczy też to, że ingerencja w jeden z tych światów często powoduje zmiany w drugim. Związek między różnorodnością kulturową i biologiczną widać też wyraźnie w zbieżności obszarów, które są kluczowe dla obu rodzajów różnorodności. W wielu regionach obfitujących w bogactwo gatunków biologicznych żyje też wiele różnych grup etnicznych cechujących się dużą różnorodnością kulturową i językową (Sutherland 2003: 276-279; Gorenflo i in. 2012: 8032-8037). Potwierdzeniem więzi łączącej kulturę i naturę jest także wiedza na temat przyrody zgromadzona przez poszczególne społeczności. Jest ona obecna w zwyczajach, rytuałach religijnych, opowiadaniach, tradycjach i języku społeczności, która wypracowuje w ten sposób odpowiedź na pytania o sposób funkcjonowania świata i relacji człowieka do niego. Fikret Berkes określił to zjawisko jako zespół wiedzy-wierzeń-działań (ang. *knowledge-belief-practice complex*), który jest kluczowy dla wskazania więzi łączącej naturę z kulturą (Berkes 2012: 17-19; Pretty i in. 2009: 104).

Ważną rolę odgrywa w tym zjawisku różnorodność językowa. Wielość ludzkich języków rzutuje bowiem nie tylko na odmienne sposoby kształtowania kultury, ale także na różnorodność biologiczną. Uczeni powszechnie zgadzają się, że degradacja środowiska przyrodniczego powoduje bezpośrednie straty w różnorodności kulturowej i językowej. Najnowsze badania wskazują, że istnieje także zależność odwrotna – tzn. utrata różnorodności językowej negatywnie wpływa na różnorodność biologiczną. Zjawisko to jest spowodowane silnym powiązaniem języka i tradycyjnej wiedzy (ang. *traditional knowledge*) dotyczącej bioróżnorodności. Społeczności lokalne często wypracowują bowiem złożony system opisu świata przyrody oparty na dogłębnej wiedzy na temat ich lokalnego środowiska. Ta wiedza jest zawarta w lokalnych nazwach, tradycjach ustnych i taksonomiach. Wraz z zanikiem danego języka wiedzę tę bezpowrotnie tracimy (UNESCO 2016a). Znaczenie tradycyjnej wiedzy dla ochrony różnorodności biologicznej potwierdzają liczne projekty mające na celu ochronę lub przywrócenie ginących gatunków flory i fauny. Znajomość i uwzględnienie tej wiedzy często decyduje o sukcesie lub porażce projektów ekologicznych (Nabhan 2001: 151).

Badania nad różnorodnością językową jednoznacznie wskazują na jej doniosłość w kontekście troski zarówno o ochronę środowiska, jak i rozwój cywilizacyjny. Rola różnorodności językowej w ochronie bioróżnorodności jest dziś coraz lepiej rozpoznana i dowartościowana. Tove Skutnabb-Kangas, opisując to zagadnienie w raporcie dla Rady Europy, stwierdza, że różnorodności językowe i kulturowe są magazynem rozwijającej się historycznie wiedzy. Jest ona także zdania, że różnorodność językowa i kulturowa są powiązane z różnorodnością biologiczną (Skutnabb-Kangas 2002: 13). Raport ten wskazuje, że różnorodność językowa jest dziś nawet bardziej zagrożona niż różnorodność biologiczna. Eksperti szacując bowiem stan różnorodności biologicznej i językowej na 2100 r., wskazują na znaczne ich zubożenie. Zależnie od przyjętych metod szacuje się, że na początku XXII w. różnorodność ziemskich gatunków flory i fauny wyniesie 80-98% gatunków żyjących na początku XXI w. Natomiast szacunki dotyczące różnorodności językowej przedstawiają się znacznie gorzej. W 2100 r. ludzie będą używać jedynie 10-50% obecnie używanych języków (Skutnabb-Kangas 2002: 13).

Związki różnorodności językowej z różnorodnością kulturową są silniejsze niż z różnorodnością biologiczną. Wpływ języka na kształt kultury jest bowiem bardziej bezpośredni (Kim 2003: 64-76). Używany przez człowieka język wpływa na sposób, w jaki wyraża on idee i przekonania kształtujące kulturę (Elmes 2013: 11-18). Każdy język ma jednak swoje ograniczenia, które powodują, że osoba mówiąca tym językiem inaczej postrzega świat niż osoba używająca innego języka. To zaś wpływa na odmiennosć kultur kształtowanych w różnych tradycjach językowych. Każdy język posiada swoją własną mentalność, która akcentuje określone sposoby ujmowania rzeczywistości. W jednych językach ważne jest np. to, kto, gdzie, ile razy i kiedy wykonuje określoną czynność. Zaś inne języki nie przywiązują tak dużej uwagi do liczb i czasu, lecz ważniejsze jest w nich zakomunikowanie, w jaki sposób mówiący pozyskał informację na temat określonej czynności, tzn. czy widział to osobiście, wywnioskował z różnych przesłanek, czy też dowiedział się o tym od osób trzecich (Bloom 2002: 374-375).

Dobłą ilustracją tego, jak określone języki wpływają na odmienny sposób postrzegania świata, są badania Lery Boroditsky, która przywołuje następujące przykłady. Niektóre plemiona pierwotne na wskazywanie kierunków używają zwrotów określających kierunki geograficzne (północ, wschód...), nie używają zaś określeń typu „w prawo” lub „w lewo”. Dzięki temu członkowie tych plemion mają świetną orientację przestrzenną.

Język ludu Piraha nie zawiera liczb, w ich miejsce najczęściej używa się terminów typu „kilka”, „wiele”... W konsekwencji przedstawiciele tego ludu nie są zdolni do prowadzenia dokładnych wyliczeń. W porównawczych badaniach lingwistycznych stwierdzono, że użytkownicy języków hiszpańskiego i japońskiego nie byli w stanie tak dobrze zapamiętać osób, które dokonały określonych działań, jak robili to użytkownicy języka angielskiego. Badania te wykazały, że w językach hiszpańskim i japońskim podmiot działający jest często pomijany, w związku z tym w językach tych wypowiedź brzmiałaby następująco: „Waza się stłukła”, podczas gdy w języku angielskim to samo zdarzenie opisano by jako: „John stłukł wazę” (Boroditsky 2009: 116-129).

Aktualny stan wiedzy pozwala stwierdzić, że Ziemia stanowi jeden wielki i zintegrowany system wzajemnie powiązanych i warunkujących się elementów, w którym różnorodność biologiczna, kulturowa i językowa odgrywa ważną rolę. Utrata którejkolwiek różnorodności rzutuje na pozostałe i sprowadza dramatyczne konsekwencje zarówno na społeczność ludzką, jak i na środowisko (Maffi 2005: 599).

Różnorodność ziemskiego dziedzictwa dla zrównoważonego świata

Najnowsze badania wyraźnie podkreślają znaczenie różnorodności biologicznej, kulturowej i językowej dla budowy zrównoważonego świata. Próby wypracowania koncepcji rozwoju, która umożliwiałaby realizację tego projektu, są podejmowane od dawna, jednak dopiero w ostatnich latach dostrzega się włączanie różnych rodzajów różnorodności do koncepcji rozwoju.

Liczne konferencje ONZ poświęcały zagadnieniu rozwoju wiele miejsca. Ich celem było wypracowanie takiej koncepcji rozwoju, która pozwoli zaspokoić potrzeby obecnego pokolenia w taki sposób, by nie narazić możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń. Wypracowana przez ONZ zasada zrównoważonego rozwoju stawia sobie bowiem za cel uzyskanie poprawy jakości życia wszystkich ludzi przy uwzględnieniu potrzeb środowiska naturalnego. Realizacja tego zadania będzie możliwa jednak tylko wówczas, gdy w sposób integralny będą uwzględniane następujące kwestie: 1) wzrost gospodarczy i równomierny podział korzyści; 2) ochrona zasobów naturalnych i środowiska; 3) rozwój społeczny.

W celu osiągnięcia tego zadania ONZ wypracowała dokumenty, które szczegółowo wskazują na sposób budowy zrównoważonego świata. Ważnym krokiem w tym kierunku są *Agenda 21* – wszechstronny plan działania na XXI w., oraz *Milenijne cele rozwoju* (MDGs). Dla podkreślenia znaczenia tej kwestii ONZ ogłosiła lata 2005-2014 *Dekadą Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju*, nazywaną później także *Dekadą Zmiany*, której celem było propagowanie zrównoważonych zachowań, inspirowanie krytycznego i twórczego myślenia, pozwalającego znaleźć rozwiązanie problemów uniemożliwiających zrównoważony rozwój (UNESCO 2016c). Kolejnym ważnym dokumentem ONZ jest *Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030*, której celem jest kontynuacja MDGs poprzez wskazanie siedemnastu celów zrównoważonego rozwoju. Nowe cele mają pomóc w dalszej walce z biedą i prowadzić do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju przed 2030 r. (UN 2016a).

Przedstawiony tu zarys inicjatyw ONZ pokazuje determinację struktur międzynarodowych na rzecz budowy zrównoważonego świata. Pomimo pozornego braku powiązania zasady zrównoważonego rozwoju z różnorodnością biokulturową należy stwierdzić, że powiązanie takie istnieje. Rozumiejąc bowiem zrównoważony rozwój jako rozwój, który uwzględnia równowagę trzech płaszczyzn: ekonomicznej, społecznej i przyrodniczej, narzuca się powiązanie różnorodności biologicznej, kulturowej i językowej ze wszystkimi tymi płaszczyznami.

Najbardziej oczywisty jest związek bioróżnorodności z płaszczyzną przyrodniczą. Powiązanie to jest wyrażone obecne w dokumencie *Agenda 21*, którego rozdział 15 jest zatytułowany *Conservation of Biological Diversity* (UNCED 1992). Oczywisty wydaje się także związek bioróżnorodności z siódmym MDGs: „stosować zrównoważone metody gospodarowania zasobami naturalnymi”. Chcąc osiągnąć ten cel, ONZ dążyła, aby przed 2010 r. znacznie zredukować tempo utraty bioróżnorodności poprzez ochronę ekosystemów obejmujących 15,2% powierzchni lądów i 8,4% przybrzeżnych obszarów morskich (UN 2016c). O bezpośrednim związku różnorodności biologicznej i zasady zrównoważonego rozwoju świadczy też piętnasty cel zrównoważonego rozwoju z *Agendy na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030*. Cel ten obejmuje: zrównoważone zarządzanie

lasami, walkę z deforestacją, powstrzymanie i odwrócenie degradacji gleb oraz zatrzymanie utraty bioróżnorodności (UN 2016b).

Dość oczywisty wydaje się też związek różnorodności kulturowej ze społecznym komponentem zasady zrównoważonego rozwoju. Światowy raport UNESCO na temat różnorodności kulturowej stwierdza, że różnorodność ta stanowi kluczowy wymiar zrównoważonego rozwoju. Ważną rolę w dostrzeżeniu wagi różnorodności kulturowej dla rozwoju zrównoważonego odegrał Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu. Wskazano tam, że różnorodności kulturowej nie należy traktować jako czwartego filaru zrównoważonego rozwoju, lecz raczej jako jego ważny czynnik przekrojowy. Różnorodność kulturowa odgrywa bowiem istotną rolę m.in. w takich kwestiach, jak walka z ubóstwem i ochrona bioróżnorodności oraz przyczynia się do właściwego zarządzania zasobami środowiskowymi i zmianami klimatu (UNESCO 2009: 189).

Wypracowany w Johannesburgu raport wskazuje na niedoceniającą znaczenia różnorodności kulturowej dla takich kwestii, jak utrata różnorodności biologicznej i zmiany klimatyczne. Raport zwraca też uwagę, że początkowe skupianie się na środkach technicznych, które miały samodzielnie rozwiązać te problemy, okazało się niewystarczające. Obecnie coraz częściej podkreśla się potrzebę włączenia różnorodności kulturowej dla budowy zrównoważanego świata (UNESCO 2009: 203). Różnorodność kulturowa jest obecnie uznawana za jedną z podstaw rozwoju rozumianego nie tylko w wymiarze wzrostu ekonomicznego, lecz także jako środek do uczynienia ludzkiej egzystencji bardziej satysfakcjonującą pod względem intelektualnym, emocjonalnym, moralnym i duchowym (UNESCO 2002: 4). Pomocą w zrozumieniu wpływu kultury na rozwój współczesnej cywilizacji jest ujmowanie kultury, które akcentuje takie kwestie, jak wartości, wierzenia i normy obowiązujące w danej społeczności. Tak rozumiana kultura warunkuje sposób postrzegania świata przez jednostki, wpływa na to, co uważają one za ważne, i wyznacza kierunek ich działań. Czynniki kulturowe mogą wpływać np. na kształtowanie postaw konsumpcyjnych i stanowią szczególnie ważny czynnik kształtujący zmiany środowiskowe (Nelson 2005: 75). Ponadto *Powszechna deklaracja UNESCO o różnorodności kulturowej* wskazuje na znaczenie różnorodności kulturowej dla ludzkiej kreatywności i wspierania międzynarodowej solidarności oraz podkreśla nierozdzielność kultury i rozwoju. Dokument ten stwierdza wręcz, że różnorodność kulturowa musi być postrzegana jako motor rozwoju (UNESCO 2002: 5, 15).

Powiązanie różnorodności językowej z rozwojem jest mniej oczywiste. Najczęściej wskazuje się jedynie na negatywny wpływ utraty różnorodności językowej na zdobywanie naukowej, tradycyjnej i ekologicznej wiedzy oraz utratę dziedzictwa kulturowego zakodowanego w języku. Wskazuje się także na związki różnorodności językowej z prawami człowieka i sprawiedliwością społeczną. Obecny stan wiedzy na temat wpływu różnorodności językowej na rozwój naszej cywilizacji jest bardzo skromny i wciąż niedoceniany. Wydaje się więc, że niezbędne są dalsze szczegółowe badania, które pozwolą zmienić tę sytuację (Romaine 2016: 404).

W nowszych dokumentach UNESCO podkreśla jednak związek różnorodności językowej ze zrównoważonym rozwojem. Języki są strategicznie ważne zarówno dla ludzi, jak i dla naszej planety. Zauważa się obecnie rosnącą świadomość tego, że języki odgrywają żywotną rolę w rozwoju nie tylko ze względu na zachowanie różnorodności kulturowej i dialogu międzykulturowego, ale także ze względu na osiągnięcie wysokiego poziomu edukacji przez wszystkich i wzmacnianie współpracy w formowaniu wyedukowanych społeczeństw oraz troski o dziedzictwo kulturowe. Ponadto różnorodność językowa mobilizuje polityków do wykorzystania korzyści wynikających z wiedzy i technologii na rzecz zrównoważonego rozwoju (UNESCO 2016b).

Zdaniem Suzanne Romaine ochrona różnorodności biologicznej, kulturowej i językowej oraz zrównoważony rozwój i dobro ubogich są ze sobą nierozzerwalnie powiązane. Tak jak różnorodność biologiczna wzmacnia odporność systemów przyrodniczych, tak różnorodność kulturowa i językowa wzmacniają odporność systemów społecznych. Utrata różnorodności językowej ma więc poważne społeczne i ekonomiczne konsekwencje dla dobrobytu i prężności społeczności i jednostek (Romaine 2016: 404). Romaine wskazuje też, że realizacja MDGs domaga się nowego spojrzenia na kluczową rolę języka w rozwoju ludzkości. Jej zdaniem tylko umiejscowienie języka w centrum rozwoju pozwoli osiągnąć cele MDGs oraz innych globalnych agend, takich jak: *Światowa deklaracja „Edukacja dla wszystkich”* oraz *Edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju* (Romaine 2013: 1).

O doniosłym znaczeniu różnorodności językowej dla zrównoważonego rozwoju mówią także dokumenty Unii Europejskiej. Komitet Regionów podkreśla, że zrównoważony rozwój danego regionu zawsze bazuje

na jego dziedzictwie kulturowym i tożsamości. Zaś język jest najważniejszym czynnikiem podtrzymującym tożsamość kulturową społeczności lokalnych i regionalnych, tak więc wspieranie różnorodności językowej jest kluczowe dla zrównoważonego rozwoju regionów Europy (Council of Europe 2002: 18).

Wydaje się, że obecnie coraz lepiej rozumiemy, iż kluczowym elementem niezbędnym do zbudowania zrównoważonego świata jest troska o różnorodność biologiczną, kulturową i językową. Uznanie ich ważności jest istotnym warunkiem zagwarantowania zrównoważonego rozwoju. Modele rozwoju wypracowywane od lat 70. XX w., pomimo dokonywania ich nieustannych korekt, zawiodły i nie spełniły pokładanych w nich nadziei. Nowe wyzwania spowodowane globalizacją sprawiły, że ponowne zdefiniowanie relacji pomiędzy kulturą i rozwojem nabiera coraz większego znaczenia. Chodzi tu przede wszystkim o relację pomiędzy różnorodnością (*diversity*), dialogiem (*dialogue*) i rozwojem (*development*) (tzw. trzy D). Różnorodność kulturowa jest elementem, który sprzyja rozwojowi jednoczącego dialogu otwartego na wszystkie przejawy tożsamości. Tak rozumiany codzienny dialog jest podstawową zasadą warunkującą poczucie bezpieczeństwa wszystkich jego stron. Różnorodność i dialog są wzajemnie powiązane. Związek przyczynowy, który je łączy, nie może być zerwany bez osłabienia równowagi między nimi. Różnorodność kulturowa, będąc daleka od wywoływania podziałów, łączy jednostki, społeczności i ludy, umożliwiając im zarówno udział w dziedzictwie minionych wieków, jak i doświadczenie teraźniejszości oraz dając obietnicę przyszłości. Dzięki udziałowi we wspólnym dziedzictwie wszystkie zaangażowane strony są zarówno beneficjentami, jak i tymi, którzy mają swój własny, niepowtarzalny wkład. Wszystko to sprawia, że zrównoważony rozwój przyczynia się do dobra wszystkich (UNESCO 2002: 61).

Zakończenie

Budowa zrównoważonego świata jawi się jako największe wyzwanie, przed jakim stoi dziś człowiek. Zagrożone jest bowiem samo przetrwanie gatunku ludzkiego, a być może nawet całego życia na Ziemi. Refleksja nad sposobem obecności człowieka w świecie staje się więc niezmiernie nagłym i ważnym zadaniem. Tylko zmiana destrukcyjnego stosunku do przyrody na taki, który będzie jednocześnie uwzględniał potrzeby człowieka i możliwości przyrody, daje nadzieję na pomyślną przyszłość ludzkości. Powszechnie przyjmuje się, że gwarancją takiej zmiany jest przyjęcie zasady zrównoważonego rozwoju. Zasada ta jednak ewoluuje wraz z dokonującą się refleksją nad kryzysem ekologicznym. Pozwala to kształtować model relacji człowieka do świata, który w coraz większym stopniu respektuje potrzeby i możliwości przyrody.

Wydaje się, że na obecnym etapie tej refleksji ważnym elementem niezbędnym do wypracowywania adekwatnej koncepcji rozwoju jest uwzględnienie dziedzictwa naszej planety we wszystkich jego przejawach. Chodzi więc o to, by chronić zarówno różnorodność biologiczną, jak i różnorodność kulturową oraz językową. Wszystkie te różnorodności są bowiem ze sobą powiązane i wzajemnie się warunkują. Tylko łączna troska o różnorodność wszystkich przejawów ziemskiego życia daje nadzieję na skuteczną ochronę jego bogactwa. Wbrew niektórym opiniom różnorodność biokulturowa nie powinna jednak stanowić czwartego filaru zasady zrównoważonego rozwoju. Różnorodność biologiczna, kulturowa i językowa przenikają bowiem wszystkie trzy tradycyjne jego filary: efektywność ekonomiczną, troskę o środowisko i równowagę społeczną (UNESCO 2009: 189). Dostrzeżenie kluczowej roli tych różnorodności wskazuje na złożoność współczesnego kryzysu ekologicznego i ziemskiego ekosystemu oraz wielorakie uwarunkowania i powiązania poszczególnych ich elementów. To zaś umożliwia wypracowanie skuteczniejszej niż dotychczas strategii przewyciężenia kryzysu i budowy zrównoważonego świata.

Postulat integralnej troski o wszystkie przejawy ziemskiego dziedzictwa sprzeciwia się antagonizowaniu kultury i natury. Kultura musi bowiem respektować naturę, w przeciwnym razie przeradza się bowiem w jakąś antyprzyrodę, a w konsekwencji występuje przeciw człowiekowi. Należy zwrócić jednak uwagę na niebezpieczeństwo utożsamiania sposobu rozwoju natury i kultury. Ich ewolucja nie ma bowiem charakteru homologicznego, ale analogicznego (Łepko 1991: 262-268).

Homologiczne ujmowanie funkcjonowania natury i kultury prowadzi do redukcji kultury do natury. Wykorzystując koncepcję różnorodności biokulturowej, można więc mówić o dwóch niebezpieczeństwach wynikających ze sposobu ujmowania kultury i natury. Zbytnie podkreślanie dzielących je różnic i wzajemne

ich antagonizowanie może prowadzić do wyrażania się kultury, co skutkuje destrukcyjnym stosunkiem człowieka do przyrody. Z kolei zbytne podkreślanie łączących je podobieństw i homologiczne ich ujmowanie może prowadzić do nieadekwatnej koncepcji kultury, co także implikuje negatywne skutki dla samego człowieka i przyrody. Adekwatne ujęcie kultury i natury domaga się zatem zrównoważonego ujmowania ich różnic i podobieństw. Tylko ich odpowiednie ukazanie pozwoli właściwie wykorzystać koncepcję różnorodności biokulturowej i stworzy warunki do skuteczniejszej niż dotychczas budowy zrównoważonego świata, który będzie zabezpieczał potrzeby człowieka, respektując jednocześnie możliwości i potrzeby przyrody.

Właściwe wykorzystanie koncepcji różnorodności biokulturowej daje nadzieję nie tylko na zmianę destrukcyjnych relacji człowieka w stosunku do przyrody, ale także na ukształtowanie tych relacji w taki sposób, żeby życie na Ziemi było zabezpieczone zarówno w jego przejawach biologicznych, jak i kulturowych. Zbudowany w ten sposób zrównoważony świat będzie miejscem, w którym człowiek będzie żył na sposób ludzki, tzn. będzie żył w zdrowym środowisku przyrodniczym i będzie twórczo uczestniczył w świecie kultury, to zaś oznacza, że chronione będzie człowieczeństwo człowieka (Lorenz 1973).

Bibliografia

- Ash N., Fazel A. (2007), *Biodiversity* [w:] *Global Environment Outlook 4: Environment for Development*. Nairobi: UNEP, s. 157-192, http://pardee.du.edu/sites/default/files/GEO-4_Report_Full_en.pdf [dostęp: 16.12.2017].
- Berkes F. (2012), *Sacred Ecology*. New York: Routledge.
- Bloom P. (2002), *Explaining Linguistic Diversity*. „American Scientist” 90(4): 374-375.
- Boroditsky L. (2009), *How Does Our Language Shape the Way We Think?* [w:] M. Brockman (ed.), *What's next? Dispatches on the Future of Science: Original Essays from a New Generation of Scientists*, New York: Vintage Books, s. 116-129.
- Council of Europe (2002), *Linguistic Diversity. A Challenge for European Cities and Regions*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Elmes D. (2013), *The Relationship between Language and Culture*. „Annals of Fitness and Sports Sciences” 46(3): 11-18.
- FICE (First International Congress of Ethnobiology) (1988), *Declaration of Belém (1988)*, www.ethnobiology.net/wp-content/uploads/Decl-Belem-Eng-from-Posey.pdf [dostęp: 3.10.2016].
- Gorenflo L.J. i in. (2012), *Co-occurrence of Linguistic and Biological Diversity in Biodiversity Hotspots and High Biodiversity Wilderness Areas*. „Proceedings of the National Academy of Sciences” 109(21): 8032-8037.
- Greenberg J.H. (1956), *The Measurement of Linguistic Diversity*. „Language” 32(1): 109-115.
- Hallam A., Wignall P.B. (1997), *Mass Extinctions and Their Aftermath*. Oxford–New York–Tokyo: Oxford University Press.
- Harmon D. (2002), *In Light of Our Differences: How Diversity in Nature and Culture Makes us Human*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Harmon D., Loh J. (2010), *The Index of Linguistic Diversity: A New Quantitative Measure of Trends in the Status of the World's Languages*. „Language Documentation & Conservation” 4: 97-151.
- Kalinowska A. (2011), *Różnorodność biologiczna w wielu odstępach*. Warszawa: Uniwersyteckie Centrum Badań nad Środowiskiem.
- Kim L.S. (2003), *Exploring the Relationship between Language, Culture and Identity*. „GEMA Online Journal of Language Studies” 3(2): 64-76.
- Kolbert E. (2014), *The Sixth Extinction: An Unnatural History*. New York: Henry Holt and Company.
- Łepko Z. (1991), *Antropologia Konrada Lorenza* [w:] M. Lubański, Sz. Ślaga (red.), *Z zagadnień filozofii przyrodzności i filozofii przyrody*. Warszawa: ATK, s. 157-279.
- Lewis M.P., Simons G.F. Fennig Ch.D. (2016), *Ethnologue: Languages of the World*, Nineteenth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <https://www.ethnologue.com/statistics> [dostęp: 14.10.2016].
- Lorenz K. (1973), *Civilized Man's Eight Deadly Sins*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Maffi L. (2005), *Linguistic, Cultural, and Biological Diversity*. „Annual Review of Anthropology” 29: 599-617.

- Maffi L. (2007), *Biocultural Diversity and Sustainability* [w:] J. Pretty i in. (ed.), *The SAGE handbook of environment and society*. Los Angeles: SAGE, s. 267-277.
- Maffi L., Woodley E. (2010), *Biocultural Diversity Conservation: A Global Sourcebook*. London–Washington: Earthscan.
- McKinney M.L. (1997), *How do Rare Species Avoid Extinction? A Paleontological View* [w:] W.E. Kunin, K.J. Gaston (ed.), *Biology of Rarity: Causes and Consequences of Rare-Common Differences*. Dordrecht: Springer, s. 110-128.
- Myers N. i in. (2000), *Biodiversity Hotspots for Conservation Priorities*. „Nature” 403: 853-858.
- Nabhan G.P. (2001), *Cultural Perceptions of Ecological Interactions: An „Endangered People’s” Contribution to the Conservation of Biological and Linguistic* [w:] L. Maffi (ed.), *On Biocultural Diversity. Linking Language, Knowledge and the Environment*. Washington–London: Smithsonian Institution Press, s. 145-156.
- Nelson G.C. (2005), *Drivers of Ecosystem Change* [w:] R.M. Hassan, R.J. Scholes (ed.), *Ecosystems and Human Well-Being: Current State and Trends*, Vol. 1. Washington: Island Press, s. 73-76.
- NSF (National Science Foundation) (2016), *Researchers find that Earth may be home to 1 trillion species*, www.nsf.gov/news/news_summ.jsp?cntn_id=138446 [dostęp: 8.10.2016].
- Power C. (2014), *The Power of Education: Education for All, Development, Globalisation and UNESCO*. Singapore: Springer.
- Pretty J. i in. (2009), *The Intersections of Biological Diversity and Cultural Diversity: Towards Integration*. „Conservation and Society” 7(2): 100-112.
- Romaine S. (2013), *Keeping the Promise of the Millennium Development Goals: Why Language Matters*. „Applied Linguistics Review” 4(1): 1-21.
- Romaine S. (2016), *Language and Sustainable Development* [w:] M. Gazzola, B.A. Wickström (ed.), *The Economics of Language Policy*. Cambridge: MIT Press, s. 402-431.
- Sala O.E. i in. (2000), *Global Biodiversity Scenarios for the Year 2100*. „Science” 287: 1770-1774.
- Skutnabb-Kangas T. (2002), *Why Should Linguistic Diversity be Maintained and Supported in Europe? Some Arguments*. Strasbourg: Council of Europe.
- Sutherland W.J. (2003), *Parallel extinction risk and global distribution of languages and species*. „Nature” 423: 276-279.
- UN (2016a), *The Sustainable Development Agenda*, www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/ [dostęp: 25.10.2016].
- UN (2016b), *Goal 15: Sustainably manage forests, combat desertification, halt and reverse land degradation, halt biodiversity loss*, www.un.org/sustainabledevelopment/biodiversity/ [dostęp: 25.10.2016].
- UN (2016c), *Goal 7: Ensure Environmental Sustainability*, www.un.org/millenniumgoals/envIRON.shtml [dostęp: 25.10.2016].
- UN (2016d), *Convention on Biological Diversity*, www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf [dostęp: 14.10.2016].
- UN (2016e), *Proclamation of the World Decade for Cultural Development*, www.un.org/documents/ga/res/41/a41r187.htm [dostęp: 13.10.2016].
- UNCED(1992), *Agenda 21*, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> [dostęp: 25.10.2016].
- UNESCO (1993), *World Commission on Culture and Development*. Paris.
- UNESCO (2002), *Universal Declaration on Cultural Diversity*. Paris.
- UNESCO (2005), *Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego*. Paris, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencje__deklaracje_raporty/Konwencja_o_ochronie_roznorodnosci_form_wyrazu_kulturowego.pdf [dostęp: 10.09.2017].
- UNESCO (2007), *UNESCO and the Question of Cultural Diversity 1946-2007. Review and Strategies*. Paris.
- UNESCO (2009), *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*. Paris.
- UNEP (2010), *What is Biodiversity?*, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/BIODIVERSITY_FACTSHEET.pdf [dostęp: 17.12.2017].
- UNEP (2015), *YouthXchange Biodiversity and Lifestyles Guidebook*, <https://www.cbd.int/cepa/doc/youthx-change.pdf> [dostęp: 17.12.2017].

- UNESCO (2016a), *Biodiversity and Linguistic Diversity. Maintaining Indigenous Languages, Conserving Biodiversity*, www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/biodiversity-and-linguistic-diversity/ [dostęp: 20.10.2016].
- UNESCO (2016b), *Cultural and Linguistic Diversity*, www.unesco.org/new/en/indigenous-peoples/cultural-and-linguistic-diversity/ [dostęp: 2.11.2016].
- UNESCO (2016c), *UNESCO a Zrównoważony Rozwój*, www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/ [dostęp: 25.10.2016].
- Voiskounsky A.E. (1998), *Internet: Culture Diversity and Unification* [w:] Ch.Ess, F. Sudweeks (ed.), *Cultural Attitudes Towards Communication and Technology*. Sydney: University of Sydney Press, s. 100-115, https://www.it.murdoch.edu.au/catac/catac98/pdf/07_voiskounsky.pdf [dostęp: 13.10.2016].
- WCCD (World Commission on Culture and Development) (1996), *Our Creative Diversity*. Paris: UNESCO.